

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 5, Sayı: 1, 2021, ss. 61-87/Volume: 5, Issue: 1, 2021, pp. 61-87

Journal homepage: <https://apjir.com/>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE İSLÂM İTİKADI AÇISINDAN DEĞİŞİM

Ethem KARAÇOBAN

Dr. Öğretmen, MEB, Gebze Anadolu İmam Hatip Lisesi, Kocaeli

PhD. Teacher, Ministry of Public Education, Gebze Anatolian Imam Hatip High School, Kocaeli/Turkey

ethemkaracoban@gmail.com

orcid.org/0000-0001-8906-8287

Öz

Kurân açısından tek bir din vardır o da tevhid esasına dayanan İslâm dinidir. Ancak bu din insanlığın tek dini olarak kalmamış, insanlar bu dini çizgiyi değiştirerek kendilerine yeni dinler edinmişlerdir. Bunun üzerine Allah tarafından yeni uyarıcılar vasıtasıyla tevhid çağrılmışlar çağırıcı kabul edip kendinde olanı değiştirmek suretiyle yeni bir hayat tarzını seçenler olduğu gibi kendinde olanları koruma adına çağırıcı reddedenler de olmuştur. Buradan da anlaşılacağı gibi saikleri çeşitli olan değişim insanın hayat tarzlarını belirlemede önemli rol üstlenmiştir. İnsan, Mü'min mi kâfir mi ya da muvahhid mi müşrik mi olacağı hususundaki tercihlerini bu değişimler vasıtasıyla belirlemiştir. Bu yönüyle peygamberlerin en önemli misyonlarının değişim olduğunu ifade edebiliriz. Belirtilen noktalardan hareketle biz çalışmamızda önce dinin aslını oluşturan iman, inanç ve hep bu iki kavramla yan yana sözü edilen bazen övülen bazen yerilen değişim üzerinde durup akabinde İslâm'ın toplumları değiştirmesi ve toplumların münzel İslâm'dan inhirafı konularını ele almaya çalışacağız.

Anahtar kelimeler: Kelâm, Tevhid, İman, İnanç, Değişim.

CHANGE IN TERMS OF ISLAMIC FAITH

Abstract

There is only one religion in terms of the Quran, and that is the Religion of Islam, which is based on the basis of tawhid. However, this religion did not remain the only religion of humanity, people changed this religious line and acquired new religions for themselves. Thereupon, they were invited by Allah to tawhid through new warners, and there were those who accepted the call and chose a new way of life by changing what they had, as well as rejected the call in order to protect those who were in themselves. As can be understood from here, change, whose motives are varied, has played an important role in determining human lifestyles. Through these changes, man has determined his preferences as to whether he will be a believer or an unbeliever, or a monoteist or a polytheist. In this respect, we can say that the most important mission of the prophets is change. Based on the points indicated, we will first focus on faith, belief and the change that is always mentioned side by side with these two concepts, which constitute the original of religion, and then we will try to deal with the change of Islam and the denial of societies from inspired Islam.

Keywords: Kalam, Tawhid, Belief, Faith, Change.

Atıf / Cite as: Karaçoban, Ethem. "İslâm İtikadı Açısından Değişim". *Apjir* 5/1 (Nisan 2021), 61-87.

Giriş

Doğru ya da yanlışlıkları bir yana insanların olduğu her yerde onlara yön veren hayatını anlamlı kılan inançları ve bu inançlardan müteşekkil dinleri her zaman varlığını sürdürmüştür. Müslüman itikadına göre bu dinlerin ilki İslâm olduğu gibi sonuncusu da İslâm'dır. Yine İslâm inancına göre ilk peygamber Hz Âdem'e din olarak ne verildiyse diğer

peygamberlere ve son peygamber Hz. Muhammed'e de aynısı verilmiştir. Nitekim Ku'an-ı Kerim'de farklı yerlerde bu konuya açıkça temas eden âyetler zikredilmiştir. "Andolsun ki Nuh'u elçi olarak kavmine gönderdik de dedi ki: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin; sizin O'ndan başka tanrınız yoktur."¹ Hz. Muhammed'e indirildiği son şekliyle ise dinin kemale erdiği Kurân-ı Kerim tarafından açıkça beyan edilmiştir.²

Dinlerin inananları, kendilerine sunulan dinî esasları koruma ve sonraki nesillere aktarmada gayret göstermişler ise de bu her zaman beklenen neticeyi verememiştir. Bunun sebepleri çoktur. Ancak netice itibarıyla dinlerin akide sistemleri tahrif edilmiş, insanlar doğru yoldan ayrılarak farklı şekillerde inançlar edinerek Kur'an'ın ifadesiyle "dalâlet"e düşmüşlerdir. Akabinde sünnetullah gereği başka bir peygamber gönderilmiş ve insanlar tekrar tevhide davet edilmişler, yapılan çağrışı kabul ederek "hidâyet" e erenler olduğu gibi çağrışı kabul etmeyenler de olmuş... Bu çizgi son peygamber Hz Muhammed'e kadar devam etmiştir.

Tarihin bu şekildeki döngüsüne bakılırsa insanların hidâyet ve dalâlet arasında gidip geldikleri söylenebilir. İster hidâyete erenler ister sapıtanlar açısından bakalım aslında meselenin bu gün sosyolojinin ana konularından olan değişim olduğu ortadadır. Mezkûr yönüyle bakıldığında peygamberlerin, din kurucuların, önderlerin mücadelesinin değişim mücadelesi olduğunu söyleyebiliriz. Hatta İslâm inancı açısından değerlendirilecek olursa değişimin insanın dünya hayatından önce başladığını ifade edebiliriz ki bu da çeşitli âyetlerde vurgulanan ve Hz. Âdem ile Hz Havva'nın kendileri için konulan sınırı aşmalarıdır. "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette oturun, istediğiniz yerinden rahatça yiyip için ve şu ağaca yaklaşmayın; yoksa zalimlerden olursunuz" dedik. Şeytan oradan onların ayağını kaydırda da buldukları yerden onları çıkardı. Biz de "Birbirinize düşman olmak üzere inin! Bir zamana kadar sizin için orada yerleşecek bir yer ve ihtiyaç maddeleri vardır" dedik. Bunun üzerine Âdem rabbinden bazı kelimeler aldı (bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu. Şüphesiz O, tövbeleri kabul buyuran ve rahmeti sınırsız olandır.³ Aslında ilk bakışta sosyolojik görünen değişim konusunun yukarıda zikredilen veya burada zikredilmemesine rağmen Kur'an'da farklı konular kapsamında çeşitli yerlerde karşımıza çıkan ve değişime vurgu yapan ifadeler göz önüne alındığında dinî ilimlerin özellikle de Kelâm'ın ilgi alanına girdiğini söyleyebiliriz.

Konuyu iki başlık altında incelemenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bunlardan birincisi, İslâm'ın toplumları değiştirmesi ikincisi ise toplumların inhirafı sonucu dinlerini değiştirmesidir. Her iki başlıkla ilgili olmak üzere inanç, iman ve hem ilerleme hem gerilemeyle sonuçlanması muhtemel olan değişim kavramları öne çıkmaktadır. İnsanlar sahip oldukları inançlara uygun davrandıklarında kendilerini huzurlu, inanç esaslarına uygun davranmadıklarında ise huzursuz hissederler. Bir başka ifade ile inançlar insanlar için güvenli bir limandır. Kişinin bu limanda huzurlu ya da huzursuz olması onun inançlarla olan ilişkisine bağlıdır. İnançlar kişilerin problemlerini çözmede ona yol gösterir. Problemlerini çözemediği durumlar da buna dâhildir. Bu yönüyle her durumda hayatını anlamlandırmada bireylere rehberlik eden inançlar ve kültürel değerler bugünkü kadar hızlı ve kitlesel olmasa bile zaman içerisinde değişimin etkisine maruz kalmışlardır. Kaçınılmaz olan bu değişim, ister insan olmanın en temel değerlerinden geriye gitmek

¹ el- A'râf 7/59. Benzer ifadeler için bak. el-A'râf 7/ 65,73,85; Hud 11/25-26, 50, 61,84.

² el- Maide /3.

³ el-Bakara 2/35-37.

olarak anlaşılın (dalâlet), isterse insanlık tarihinde bir ilerleme olarak algılansın (hidâyet), değişim varlığını sürdürmekle kalmamakta hızı gün geçtikçe hatta her an artmaktadır.⁴

Konu aynı olsa da değişim hususunda Kurân'ın yaklaşımı sosyal bilimcilerin yaklaşımından oldukça farklıdır. Zira sosyal bilimciler çoğunlukla dine belirli kalıplardan bakarak insanın manevi boyutuna gereken ağırlığı vermeyip zaman zaman da dine cephe aldıklarından nesnel sonuçlara varmaları zorlaşmıştır. Oysa Kur'an'da değişim ağırlıklı olarak değerler açısından konu edinmiş ve çoğunlukla bozulma yönüne vurgu yapılmıştır. Bozulmanın sorumlusu olarak bütün uyarılara rağmen, istenilmeyen fiil ve tercihleri nedeniyle "kendinde olanı değiştiren" insana işaret edilmiştir. Elbette olumlu yönde seyreden değişimin faili de yine yaptığı güzel tercih ve amellerle "kendinde olanı değiştiren" insandır. Bu çerçevede başkalaşmadan, bozulmadan, öteki olmadan meydana gelen değişme, istenilen bir durumdur. Burada olabildiğince değişimin istikametini sağlamak durumunda olanlar aydınlar ya da âlimlerdir. Bu görev peygamberlerin varisleri olarak onlara verilmiştir.

Değişim olgusunun burada üzerinde durulmayacak olan birçok nedeni vardır. Kur'an-ı Kerim'de de ifade edildiği üzere değişimin tek istikameti yoktur. İyi ya da kötü istikamette seyredebilir. Ancak günümüzde değişim söz konusu olduğunda, bu değişimden çoğunlukla, çağdaşlaşmanın amaçlandığını ifade etmek gerekir. Çağdaşlaşmanın tanımında ise sıklıkla karşımıza çıkan belirleyici unsur, hayatın kutsaldan arındırılmasıdır.⁵ Bu bağlamda kullanılan modernleşme kavramı için de benzer durum söz konusudur.⁶ Zira modernleşme: Egemen güçlerin emperyalist arzularına varmak için sultanları altındaki ülkelerin örflerini, âdetlerini, hayat şeklini, kültürünü ve dinî değerlerini değiştirmek maksadıyla yürüttükleri faaliyetin bir parçası olarak ele alınmıştır.⁷

Değişim, "Andolsun ki biz her ümmete, "Allah'a kulluk edin, sahte tanrılardan uzak durun" diyen bir elçi gönderdik."⁸ âyetinden de açıkça anlaşılacağı gibi tevhîd mücadelesi kapsamında bütün Peygamberlere tevdi edilen çok önemli bir görev ve kaçınılmaz sosyolojik bir olgu ise değişimle bireyin dolayısıyla bireyin sahip olduğu dinî inançların etkileşiminin nasıl olması gerektiği önemlidir. Değişim sonunda kişi artık başka bir inanç sistemine dâhil olabilir. Bunun da bireysel ve toplumsal sonuçları vardır. Çalışmamızda konuya bu zaviyeden yaklaşarak İslâm'ın değişim gücü ve daha sonra ise İslâm dininde görülen bazı değişimler merkeze alınmak suretiyle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

1. İnanç ve İman

İnanç için genel kabul görececek bir tanım vermenin kolay olmadığı ortadadır. Zira, inançla ilgili olarak ileri sürülen tanımlamalardan bunu anlamak mümkündür. Burada bu tanımlardan bazıları zikredilecektir. Arapçada inanç kelimesini ifade için genellikle, kesin karar ile gönülden bağlanılan, benimsenen, düğüm atmış gibi sağlam bir yapıya sahip inanmayı ifade eden ve akd kökünden türeyen akîde (çoğulu akaid) ve yine aynı kökten türetilen itikad sözcükleri kullanılır.⁹ İnanç, İngilizcede "belief" ile ifade edilir ve bir şeye; bir önermeye, bir göreve yahut bir kişiye zihinsel ya da duygusal veya her ikisiyle teslim

⁴ Muhammed Abid el-Cabiri, "Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi", çev. Abdullah Şahin, *İslâmiyât* 1/4 (Ekim-Aralık 1998), 27.

⁵ Nur Vergin, "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış", *Toplum ve Bilim* 29/30 (Bahar-Yaz 1985),12.

⁶ Çiğdem Kağıtçıbaşı, *İnsan ve İnsanlar* (İstanbul: 1979), 275.

⁷ İzzet Er, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Akçağ, 1998), 210.

⁸ en-Nahl 16/36.

⁹ Ahmet Saim Kılavuz, "Akaid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 2/212-216.

olmayı ifade eder.¹⁰ Geniş bir kullanım alanı olan inanç kelimesi; sanmak, kabul etmek,¹¹ güvenmek bir şeyi doğru olarak benimsemek, doğru bilmek, bir şeyin varlığını, doğruluğunu kabul etmek, sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüksek varlık olarak bilmek, iman etmek, kanarak aldanmak anlamlarına gelir. “Onun bütün söylediklerine inandım” cümlesinde doğru olarak benimsemek; “Ben size inanırım.” ifadesinde doğru sözlü olarak bilmek, güvenmek; “cinlere inanmak” varlığını, doğruluğunu kabul etmek; “Allah’a inanmak” iman etmek, en yüce varlık olarak kabul etmek; “Her reklama inanmayın.” ise kanarak aldanmak anlamlarını ifade eder¹². İnanç kavramının anlamıyla ilgili olarak benzer tanımlar sıralamak mümkündür.

İman, Kurân-ı Kerim’de 800’den fazla yerde zikredilmekte olup “emn” mastarından türemiştir. Emn, korkunun, eman ise ihanetin zıddıdır. İman karşısındakine güven vermek, tasdik etmek ve içtenlikle benimsemek manalarını içerir.¹³ “İman” ve “emn” kelimelerinin bir haberi ve sahibini yalanlamaktan ve karşı gelme korkusundan emin kılma anlamı vardır.¹⁴ İmanın, “bilmek”, “inanmak”, “şüphe götürmez bir şekilde ikna olmak” manalarına dikkat çekilerek, sık sık ileri sürüldüğü şekliyle, imanın bağnazca kabul edilen akıl dışı bir bağlanma ve teslim olma manasını ifade etmeyeceği üzerinde durulmuştur.¹⁵ İman kelimesi sevgi barındıran bir tutum gerektirir. Bundan dolayı “âmene bi” ile “âmene” ya da İngilizcedeki “belive in” ile “belive that” arasındaki anlam farkına dikkat çekilmiştir. “Âmene” fiilinin kullanımında obje, herhangi bir nesne olabilir. Oysa “âmene bi”de obje bir kişi veya bir tanrıdır. Ayrıca birincisinde inanç oldukça nesnel biçimde bireysel duygulardan uzak bir şekilde ifade edilirken ikincisinde bir kişiyle olan şahsi bir ilişki söz konusudur ki, bu ilişkide duygu boyutu asla gözden uzak tutulamaz. Bu tür bir ilişki kişisel olup duygusaldır ve temelde sevgiye dayanır. Bu duygusallığın ve sevginin dinamizmi ve sürekliliği taraflarının karşılıklı güvenini merkeze alır.¹⁶ Bunun yanında Kur’an-ı Kerim’de yine imanı ifade etmek üzere, “doğru söylemek” anlamına gelen “sıdk”, “şüpheden uzak olarak bilmek” manasında “yakn” (yakîn) ve “huzur bulmak, güven duymak” manalarına gelen “itmi’nân”¹⁷ gibi kelimeler de kullanılmıştır.¹⁸ Kısaca iman; kalbe güven, huzur vermek, doğrulamak, bir şeyin doğruluğunu tasdik etmek, yürekte benimsemek ve kabul etmek manasına gelir. Türkçede ise buna “inanmak” denir.¹⁹ O halde sözlük anlamında, herhangi bir şeyin doğruluğunu kabul ederek onu tasdik etmeye iman denir.²⁰ Dinî anlamda iman ise, Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak²¹ şeklinde tanımlanabilir.

¹⁰ Micheal Scriven, “Belief”, *Encyclopedia Americana* (New York:1958), 3/501; Geddes MacGregor, “Doubt And Belief”, *The Encyclopedia Of Religion* (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 4/426.

¹¹ Orhan Hançerlioğlu, “İnanç”, *Felsefe Ansiklopedisi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977), 3/82.

¹² Hülya Alper, *İmanın Psikolojik Yapısı* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 31; *Güncel Türkçe Sözlük*, “İnanmak” (Erişim 10 Mayıs 2020).

¹³ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab* (Beyrut, 1994), 13/21; Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu’l-gayb* (Mısır: ts.),1/163; Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu’l-Akâid*, Hazırlayan, Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları,1980), 276.

¹⁴ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm* (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 110.

¹⁵ Şaban Ali Düzgün, *Din Birey ve Toplum* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 18.

¹⁶ Temel Yeşilyurt, “İman Objektivite ve Yanlışlanabilirlik”, *Günümüz İnanç Problemleri* (İlâhiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Sempozyumu) (Erzurum, 2001),80.

¹⁷ el-Bakara 2/4, 260; el-Mâide 5/50; er-Ra’d 13/28)

¹⁸ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 22/212-214

¹⁹ Hüseyin Atay, *Kurân’a Göre İman Esasları* (Ankara: Ajans Türk Matbaası, tarihsiz.), 2.

²⁰ Atay, *Kurân’a Göre İman Esasları*, 13; Ali Arslan Aydın, *İslâm İnançları ve Felsefesi* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980),153.

²¹ Sinanoğlu, “İman”, 22/212-214.

Bu bağlamda iman ve inancın muhtevasına bakılacak olursa birçok ortak yönünün olmasına rağmen aralarındaki farklılıklar kolayca görülür. Konuya dikkat çeken psikologlardan bazılarında göre iman ve inanç kavramları arasında anlam farkı bulunmakla beraber asıl fark büyük ölçüde psikolojiktir. Buna göre inanç, statik bir kavramdır ve inanılan nesneye karşı güçlü duygusal bir tutum içermez. İman ise daha canlı bir terim olup heyecan verici bir yönü bulunmaktadır.²² İmanın, iman etme fiilinin bir inanç boyutunun olduğu muhakkaktır. Bir başka deyişle inanç olmadan imanın olmayacağı açıktır. Ancak buradaki inancı yani imanı, kelâmî tartışmalara girmeden, onun çok geniş anlamları içinden ayırarak; “sevecek, güvenecek ve bağlanacak en yüksek varlık olarak bilmek, iman etmek” anlamında almak gerekir. Zira İslâm itikadı açısından imandan nihai noktadaki kasıt Allah’ın varlığına olan inançtır. Bu da aslında belirli durumlarda Allah tarafından verilmiştir. İnançlar çoğu zaman çevrenin ürünü olabildiklerinden fertlere göre değişiklik gösterebilmesine²³ karşın kişilerin imanlarında değişiklik olmaz. Değişiklik olduğu takdirde artık o inanç diğer inançlardan bir inançtır. İmanın muhtevasını oluşturan vahiy, peygamberlik, âhiret gibi diğer iman konuları temelde Allah inancına dayanır. Bu sebeple İslâmî literatürde Allah’a iman “aslü’l-usûl” sayılmıştır.²⁴ Tevhid inancı açısından bakıldığında iman tekliği sadece Müslümanlar için söz konusu değildir. Toplumlar farklı peygamberler, farklı kitaplar ve farklı şeriatlar gönderilmiş olsa da aslında din aynı dindir. Çünkü dinin esasını teşkil eden hususlarda hiçbir değişiklik yoktur. Bu özelliğiyle de din evrenseldir. En son Hz. Peygamber vasıtasıyla son kurtuluş reçetesi olarak insanlığa sunulmuş ve tamamlanmıştır.²⁵

2. Değişim

Değişme kavramının sosyolojinin temel kavramlarından olduğunu ve geniş bir kullanım alanının mevcudiyetini hatırmızda tutmamızda fayda var. Değişimin sosyoloji açısından önemini anlatması bakımından “Fizyolojide kan dolaşımı ne ise sosyolojide de değişme odur.” ifadesi oldukça önemlidir.²⁶ Biz konunun önemini göz önünde tutarak, burada kısaca günümüzde araştırılan konular arasında sadâret makamına yükselmiş olan²⁷ sosyal değişimin tanımını verip sosyolojik tartışmalara girmeden İslâm itikadının değişim ile olan ilişkisini ele almaya çalışacağız.

Değişim denildiğinde birbirine yakın anlamlar ihtiva eden tariflere rastlarız.²⁸ Biraz da olaya nereden bakıldığına göre farklı yönler vurgu yapılan çeşitli sosyal değişme teorileri vardır. Günümüz için sosyologlar arasında üzerinde çoğunluğun mutabık olduğu bir tanımdan bahsetmek kolay değildir.²⁹ Belirli bir istikameti garanti etmeyen değişim, önceki durumdan başka bir duruma geçmeyi ifade eder.³⁰ Buralarda konu edilen ve sosyolojinin temel konularından biri, hatta en önemlisi olan değişimden, istikameti hangi yöne olursa olsun moda gibi basit değişmelerin ötesindeki kaymaları anlamak gerekir. Bu özelliğiyle

²² Hasan Kayıklık, “Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 / 1 (Nisan 2005), 135.

²³ Mahmut Aydın, “Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *İslâm ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001), 96.

²⁴ Şerafeddin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm*, 4; Ali Köse, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 22/214-216.

²⁵ el-Mâide 5/3.

²⁶ Zeki Aslantürk – Tayfun Amman, *Sosyoloji* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 405.

²⁷ Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları*, çev. İlhan Kutluer (İstanbul: İnsan Yayınları, 1986), 69.

²⁸ Abdullah Yeşil, “Örgütlerde Değişimin Önemi Ve Değişim Yönetimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme” *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi* 4/5 (2018), 309.

²⁹ Muhammed Muslihiddin, *İslâm ve Sosyoloji*, çev. Sami Şener (İstanbul: Akabe, 1987), 52.

³⁰ Mehmet Akif Helvacı, *Eğitim Örgütlerinde Değişim Yönetimi: İlke, Yöntem ve Süreçler* (İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2005), 14.

toplumsal değişme daha çok toplumun yapısındaki temel ve geniş değişimleri belirtir: Ailenin örgütlenişindeki, hayat kazanma yollarındaki, dinsel davranışlardaki, insanlar tarafından benimsenen değerlerdeki ve kullanılan teknolojiadaki değişimler bunlardan bazılarıdır. Bir başka deyişle terim toplumun temel kurum ve örgütlenişindeki kaymaları belirler.³¹ Bütün bunlardan sonra toplumsal değişimin, toplumu meydana getiren kurumlar ve toplumsal ilişkilerde mevcut durumdan yeni başka bir duruma geçişi ifade ettiğini söyleyebiliriz.³² Değişim İslâm düşüncesinde olumsuz olarak tahrif, inhiraf, tağayyur, tebeddül ve ifsad, olumlu anlamda ise, ihya, ıslah, tecdîd, tekâmül, terakkî, diriliş gibi kelimelerle ifade edilmiştir.³³

Değişimin tamamen toplumun çürümesini ifade ettiğini dile getirenlerin olduğunu ve bunların primitivizm taraftarı olarak tanımlandıklarını da belirtelim. Primitivizm taraftarı olan insanlar kendi yaşantılarını yeterli görmeyip, kendilerinden daha iyi bir hayat yaşadıklarını düşündükleri atalarına özlem duymuşlar, zaman zaman da bu özlem duygusunu daha ileri bir seviyeye taşıyarak atalarını kutsallaştırmışlardır. “Büyük babalarımızdan daha rezil olan babalarımız, kendilerinden daha da rezil olan bizleri dünyaya getirdiler ve bizler ise bizden daha soysuz nesiller dünyaya getireceğiz.”³⁴ İfadesiyle bu durum güzel tasvir edilmiştir. İbn Haldun’da da (ö. 808/1405) görüldüğü gibi W.E. Moore (ö. 1958) da benzer bir şekilde, cemiyeti bir organizma olarak ele almak suretiyle değişimi inceler. Bu anlayışa göre cemiyetler; doğar, büyür, zayıflar ve ölürlər. Böylece değişme mükemmelliğe doğru değil, yok olmaya doğru bir gidişten başka bir şey değildir.³⁵

Verilen tanımlardan sonra İslâm ve değişim ilişkisini iki yönden ele almanın doğru olacağı kanaatindeyiz. Birincisi, İslâm’ın toplumları değiştirmesi, ikincisi ise toplumların İslâm’dan inhirafı.

3. İslâm’ın Toplumları Değiştirmesi

İslâm’ın toplumları değiştirmesine geçmeden genel olarak din ve değişim konusuna kısaca temas etmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Dinlerin sosyal değişmeyi engellediği görüşü yaygınlığını korumaktadır. Bu kısmen doğru bir mülâhazadır. Dinlerin, özellikle geniş kitlelere hitap eden ilâhî dinlerin çağlar boyu değişmeyen menseki, inanç esasları vardır. En azından bunların korunması açısından dinlerin özlerini muhafaza ederek geniş kitlelere ulaşabilmeleri yönüyle değişime karşı olmalarında şaşılacak bir şey yoktur. Diğer yandan dinler bizzat değişimi teşvik ederler. Bu değişim sonucu da istedikleri sistemi kurmayı hedef edinirler.³⁶ Peygamberlerin kavimleriyle verdikleri çetin mücadelelerin temelinde toplumların bir takım inançlarını ve hayat tarzlarını değiştirme çabası vardır. Ancak inançlar dayanıklıdır ve inananları güçlü bir şekilde etkisi altına alır. Hatta bu etki o kadar güçlüdür ki müntesipleri istese de kolay kolay inançların etkisinden kurtulamaz. İşte bu özelliklerinden dolayı çoğu zaman değişime uğrayan inançlar tamamen değişip toplum hafızasından silinmek yerine farklı bir şekil alarak toplum nezdinde hayatîyetini devam ettirir. Özellikle bu inanç toplumda kabul görmüş ve yaygınlaşmış ise bu inancın izlerinin

³¹Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Geççeği* (Bernard Berelson ve Gary A. Steiner’den naklen) (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995), 55.

³² İsmail Doğan, *Sosyoloji* (Ankara: Sistem Yayınları, 1995), 180; Mehmet Yazıcı, “Toplumsal Değişim ve Sosyal Değerler”, [researchgate.net](https://www.researchgate.net) (Erişim 16 Mayıs 2020).

³³ Sabri Hizmetli, “İslam ve Değişim”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (Ağustos 1997), 91; Ethem Karaçoban, “Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm”, *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 1 (Eylül 2020), 120 .

³⁴ Ortega Y Gasset, *Kütlelerin İsyanı*, çev. Nejat Muallimoğlu (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996), 39.

³⁵ Muslihiddin, *İslâm ve Sosyoloji*, 51.

³⁶ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1998), 333.

silinmesi daha da zorlaşır.³⁷ Halk inançlarından kolay kolay vazgeçmez. İnkâr edenlerin atalarının inançlarında nasıl ısrar ettikleri Kurân-ı Kerim’de birçok yerde dile getirilmiştir.³⁸ Benzer örnekleri diğer ilâhî kitaplarda da bulmak mümkündür.³⁹ Kâtip Çelebi’nin (ö.1068/1658) bid’at ve yeniliklerden bahsederken kullandığı ifadeleri halk inançlarının yerleşikliği ve mukavemeti bakımından önemlidir. Çelebi’ye göre bütün bid’atlar halk arasında bir töre ve âdete dayanır. Bunlar halk arasında yayıldıktan sonra bunları kaldırmaya çalışmak ahmaklıktır. Halk ister sünnet olsun ister bid’at alışkanlıklarını terk etmez. “Meğer elinde kılıç biri çıkıp da hepsini kılıçtan geçirsin. Sünnete tam tamına riâyet edip uymak istenirse hal müşkildir. Bu aykırılık zamanın ve mekânın başkallığından lazım gelir.”⁴⁰

Sosyolojide taraftar bulan, dinin değişmeye engel olduğu görüşüne rağmen, aksi görüşte olanlar da vardır. Bunu yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır. Günümüze baktığımızda, gerçekten bazı Müslüman toplumlarda yeniliklere bir direniş, hem de şiddetli bir direnişin olduğu görülür. Diğer yandan yine bazı Müslüman toplumlarda din, değişimin temel dinamiğidir. Bir başka ifade ile dinin kendi başına değişimi engellediği ve idameyi sağlayan bir güç olarak etkileme yaptığı görüşü bütünüyle doğru kabul edilebilecek bir muhtevaya sahip görünmüyor. Son zamanlarda din olgusunu inceleyen araştırmalar, dinin özellikle üçüncü dünya adı altında mütalaa edilen söz konusu toplumlarda neşvünemâ bulan dinsel akımların, din fikri etrafında örgütlenen hareketlerin çoğunda mücadeleciler bir öze sahip olduğunu kabul etmeye başlamışlardır.⁴¹ Bazı sosyologlar modernleşmenin zuhuru ve hızlanmasıyla beraber, zamanla dinlerin toplumsal hayattan ve daha ileri bir adım olarak insanın hayatından çekileceğini düşünmüşlerdir. Özellikle devrimizin sosyolojik yaklaşımları bu görüşü ispat etme konusunda az çaba sarf etmemiştir. Auguste Comte’un (ö.1857) sosyolojideki meşhur Üç Hal Kanunu’nun üçüncüsü dinlerin geleceğiyle ilgilidir. Toplumsal ve doğal yasaların belirlenmesinde teolojiye ya da soyut düşüncelere yer yoktur. Burada artık bilginin tek kaynağı gözlem ve deneydir. İnsanlık artık “Pozitif Evre”de yaşamaktadır. Bu aşama ile insanlık geleneksel tanrı anlayışlarından bir daha geri dönmek üzere kurtulmaktadır.⁴² Buna göre insanlık için son aşama olan bu safhada düşünceler, görüşler, hatta inançlar bilime, empirik temellere dayandırılacaktır.⁴³ Ancak dünyadaki son gelişmeler bu görüşlerle önemli çelişkiler taşıdığı görülmektedir.⁴⁴ Nitekim tüm bu yaklaşımlar teorilerde kalmış ve sekülerleşme düşünceleri etrafında geliştirilen dinî inançlardan uzak ve mutlu insan beklentisi gerçekleşmemiştir. Aksine din bütün unsurlarıyla insanın gündeminde olmaya ve müntesiplerinin hayatını şekillendirmeye devam etmektedir. Özellikle yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülen dinî yönelimlere dikkat çeken sosyologlar bu durumu büyük uyanış, yeni dinsel bilinçlilik, dinin yeniden kuruluşu gibi nitelendirmelerle adlandırmaktadırlar. Sözü edilen yönelişler sadece İslâm, Hıristiyanlık, Budizm gibi büyük dinlere mahsus olmayıp aynı zamanda büyüsel eğilimlere, mistik ve ruhsal öğretilere, yeni dinsel tarzlara gösterilen ilgileri de

³⁷ Muslihiddin, *İslâm ve Sosyoloji*, 103.

³⁸ el-Bakara 2/170; el-Maide 5/104.

³⁹ Kürşat Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu* (İstanbul: İnsan Yayınları, tarihsiz), 40.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Mizanü’l-Hakk*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: MEB, 1972), 65.

⁴¹ Vergin, “Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış”, 10.

⁴² Auguste Comte, *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, çev. Erkan Ataçay (Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015), 178.

⁴³ Mustafa Derviş Dereli, *Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımları-Peter L. Berger Örneği-* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 14.

⁴⁴ Ergün Yıldırım, *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi* (İstanbul: Bilge, 1999), 9.

içermektedir. Söz konusu dinî yönelişleri sanatta, edebiyatta, medyada, film ve dizilerde bolca görmek mümkündür.⁴⁵

Bu hareketliliğin olduğu bir dünyada, bütün dinlerde iyi ya da kötü çift taraflı bir değişimin olduğu açık olarak görülür. Zira yeni inanç sistemine dâhil olan insanlar saf bireyler olarak değil önceki din ve inanışlarından bakiyelerle gelmektedir. Yani din bir taraftan toplumu radikal bir tarzda etkilerken kendisi de toplumsal şartlardan etkilenir. Kendisi çift taraflı bu etkileşim sonunda bazı yönleriyle değişmiş olsa bile yine de mevcut kimliğiyle çoğu yerde bireysel ve toplumsal anlayış ve yaşantılarda belirleyici olur.⁴⁶ Üzerinde durduğumuz bu husus elbette insanlık tarihiyle ilgili olup modern zamanla sınırlı değildir. Bu yönüyle inançlar üzerine bina edilmiş olan dinler hem devrimci hem muhafazakâr bir özelliğe sahiptir. Dinlerin özerk alanları vardır ki bu alanlar değişimin dışında olup bunlarla toplumlara damgalarını vururlar. İşte bu özellikler korunmak, muhafaza edilmek zorundadır. Ancak diğer alanlarda buldukları coğrafyalardan etkilenirler.

Değişime karşı olup olmadıkları hususundaki teorik tartışmaları bir yana dinlerin toplumları nasıl değiştirdiği tarihi bir realite olarak ortadadır. Bu durumu son ilâhî din olan İslâm dininde açık olarak görmek mümkündür. Tevhid anlayışı üzerine bina edilen İslâm dininin Allah inancı dinamiktir. O, ölümsüzdür ve her daim yaratmaktadır.⁴⁷ Bu dinamik anlayış sebebiyledir ki İslâm dininin doğuşu ve tarihi gelişimi göz önünde bulundurulduğunda onun değişime zorlayıcı yönünün oldukça güçlü olduğu görülür. Katı gelenekçi Arap toplumunda ve daha sonraları diğer milletler üzerinde meydana getirdiği değişimler ortadadır. Geleneklerine, geleneksel dinlerine sıkı sıkıya bağlı olan toplumları, İslâm dininin nereden nereye getirdiği, Müslüman toplumların geldiği nokta ile çok açık olarak kendisini göstermektedir. Bunun böyle olması kaçınılmazdır. Zira genel anlamda dinlerin, özelde ise İslâm dininin temel amaçlarından biri, belki de en önemlisi bazı toplumsal inanç ve değerleri değiştirmektir. Dinlerin zuhurunun içinde yaşanan toplumda varlığını sürdüren birtakım toplumsal sıkıntı ve sapmalarla (dalâlet) ilgili olduğu bilinen bir gerçektir. Bu zaviyeden bakıldığında din, doktrin açısından samimiyetle kabul edildiği ve tam manasıyla kavrandığı takdirde kişiliği tamamıyla değiştirebilecek enerjiye sahip hakikatler sistemidir.⁴⁸ Öyleyse dinin başlıca amacının kendi sistemi açısından dalâlet içinde gördüğü bireyi kurtuluşa çağırması anlamına gelen ihtidâ yoluyla insanın iç ve dış dünyasını yönlendirmek ve birçok hususu temelinden değiştirmek olduğu ortaya çıkar. Bu bağlamda, Kurân'ın çürümüş ve kokuşmuş olan gelenekten, sahih geleneğe, şirkten tevhide doğru bir değişmeyi ve bir ihtidâ hareketini vurguladığı söylenebilir. Bu da tevhid mücadelesinin ana unsurudur. Tarih boyunca bütün peygamberlerin mücadeleleri bu çerçevede cereyan etmiştir. Tevhid bütün boyutlarıyla fertler tarafından içselleştirildikten sonra artık inananların vazifesi, tevhid geleneğini muhafaza etmek ve hayata geçirmek olacaktır.⁴⁹ Bu önemlidir. Nitekim Kurân'ı Kerim daha peygamberleri hayatta iken tevhîdî çizgiden ayrılan insanların durumlarını bize haber vermektedir.⁵⁰ Din işte burada muhafazakârdır.

⁴⁵ Mustafa Arslan, *Seküler Toplumlarda Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkinin Sosyolojik Analizi*, 197.

⁴⁶ Alev Erkilet Başar, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler* (İstanbul:2000), 108.

⁴⁷ el-Bakara 2/255; Âl-i İmrân 3/2; Rahman 55/29.

⁴⁸ Muhammed İkbâl, *İslâm'da Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. N. Ahmet Asrar (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, tarihsiz), 18.

⁴⁹ Hayrettin Karaman, "Fıkıhta Gelenek ve Yenileşme", *İslâm Gelenek ve Yenileşme* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 29-40.

⁵⁰ el-Bakara 2/51,54,92,93; en-Nisâ 153; el-A'râf 7/148, 152; Tâhâ 20/88-91.

Değişim açısından bakıldığında; İslâm'ın başarısı gerçekten dikkat çekmektedir. Yirmi üç yıl gibi kısa bir zamanda oluşturulan ve model olma özelliğine bütünüyle sahip olan bir iman ve ahlâk toplumu. Birkaç yüzyıl içinde tarih sahnesine çıkarılan sayıları yüzü aşan kelâm mektebi ve en az dört büyük felsefe geleneği. Yirmi civarında fıkıh ve hukuk okulu, başka milletlerin mirasını da kısmen içine alan zengin bir siyaset ve devlet geleneği. İnsanlığa yüzyıllarca hidâyet kaynağı olan büyük bir dinî başarı söz konusudur.⁵¹

Bu çerçevede İslâm içinde doğduğu toplumun sahip olduğu değerlerin bir kısmını kökten kaldırmış, bir kısmını islah etmiş diğer bir kısmını ise devam ettirmiştir. Değerlerin devam ettirilmelerinde ya da değiştirilmelerinde onların İslâm inanç esaslarına göre olan konumu belirleyici rol oynamıştır. Zira İslâm tevhid anlayışını savunarak bunun karşısında yer alan şirk ile şiddetli bir mücadeleye girmiş ve tevhid anlayışının karşısında olup şirke ait olan her şeyi cahiliye olarak tanımlamıştır. İşte burada İslâm'ın getirdiği değişimin hedefinin var olan her şeyi değil tevhidle uyuşmayan hususları ortadan kaldırmak olduğu ortaya çıkar. Hz. Peygamber içinde yetiştiği ve şirke ait unsurlarla bezenmiş olan toplumun dinî, siyasi, ekonomik ve sosyal yaşantısının yerine yeni bir düşünce sistemi bina etmek üzere risâlet ile görevlendirildiğinde bu noktadan hareket etmiş ve tevhid inancına uymayan, insan haklarını görmezden gelen kısacası adaletsizlik üzerine bina edilmiş bir sistemi değiştirmeyi hedef almıştır. Bunun yanında tevhid düşüncesine muhalif olmayan gelenek ve âdetleri korumuş, bazen daha faydalı ve daha geniş bir içeriğe kavuşturmuştur.⁵² Demek oluyor ki inanç, gelenek ve âdetlerin kabul veya reddi Kurân'a göre belirlenmektedir. İnanç Kurân-ı Kerim'e uygun ise makbul, uygun değilse merduktur.⁵³

Bu cümleden olmak üzere, Cahilî Arapların sıkı sıkıya bağlı oldukları, şirk koşma, Allah'a ona yakışmayacak özellikler isnad etme, içki, kumar gibi hususlar Kur'an-ı Kerim tarafından şiddetle reddedilirken, yine aynı insanların bazı inanç, uygulama ve ibadetlerinin Kur'an-ı Kerim tarafından açık bir şekilde emredildiği görülür. Yakıştırdıkları yardımcıları bir yana bırakırsak, Allah'a ve cinlere inanmaları, Kâbe'yi tavaf etmeleri ilk akla gelenlerdendir.⁵⁴ İslâm dininden önce Mekke'de yaşayan insanlar Allah'a inanıyor⁵⁵ ve Allah ismini de kullanıyorlardı. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de, "Onlara de ki: "Biliyorsanız söyleyin, bu yeryüzü ve onda bulunan her şeyin sahibi kimdir? "Allah'tır." diyecekler..."⁵⁶ buyurulmaktadır. Bu nedenledir ki Kurânda müşrikler Allah'a inanmamalarından dolayı değil, O'na ortak koşmalarından dolayı tenkit edilmişlerdir. "Yahut gökleri ve yeri yaratan ve size gökten yağmur indirip, onunla, ağaçlarını sizin yetiştiremeyeceğiniz gönül alıcı güzel bahçeler meydana getiren mi? Allah ile birlikte başka ilâh mı var!? Hayır, onlar (Allah'a) eş tutan bir kavimdir."⁵⁷ Cinler Arapların ilahları arasındaydı. Cahiliye dönemi Arapleri hurafelerle dolu cin inancına sahiplerdi. Bu inanca göre cinler yeryüzünde oturur ve birçok eylemde bulunurlardı.⁵⁸ Daha ileri giden müşrikler cinleri Allah'a eş koşar,⁵⁹ aralarında soy birliği olduğuna inanır⁶⁰ ve onlara tapınırlardı.⁶¹ Hâlbuki İslâm inancına göre cinler de Allah'a ibadet

⁵¹ Mehmet Aydın, "Değişim Sürecinde İslâm", İslâmî Araştırmalar 6/4 (1992), 225-229.

⁵² Mustafa Fayda, "Asr-ı Saadet Döneminde Gelenek ve Yenileşme", *İslâm Gelenek ve Yenileşme* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 20.

⁵³ Ethem Karaçoban, *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 116.

⁵⁴ Muhammed Arkun, *el-Fikrül-İslâmî*, çev. Haşim Salih (Londra, 1990), 145.

⁵⁵ Yûsuf, 12/106.

⁵⁶ el-Mü'minûn, 23/84-89.

⁵⁷ en-Nenml, 27/60.

⁵⁸ M. Süreyya Şahin, "Cin", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/ 5-8.

⁵⁹ el-En'âm, 6/100.

⁶⁰ es-Sâffât, 37/158.

⁶¹ Sebe', 34/41.

için yaratılmış,⁶² onlara da peygamber gönderilmiş⁶³ ve bunun sonunda bir kısmı inanmış diğer bir kısmı ise inkâr etmiştir.⁶⁴ Müşrikler Kâbe'yi tavafa çok önem verirlerdi. Kâbe'yi tavaf cahilî bir sünnet (gelenek) olup dinî âdetlerindendi. Kâbe'ye hürmet gösterir, orada ibadet yapar ve dua ederlerdi. Bunlar tevhid dinine ait hususlardı.⁶⁵ Müşriklerin diğer bazı inanç ve ibadetlerinde de görüldüğü üzere Kâbe'yi tavaf da ilk çıkışından çok farklı bir noktaya geldiğinden mevcut durumuyla İslâm itikadı açısından devamına müsaade edilmemiştir. Müşrikler, Kâbe'yi çıplak olarak tavaf ederlerdi.⁶⁶ Kur'an-ı Kerîm müşrik geleneği olduğundan hareketle Kâbe'yi tavafı kaldırmadı. Bunu ıslah yönüne gitti. Temelde yapılan fiil doğru, ama fiilin yapılış illeti ve şekli yanlıştı. Bu yüzden Kurân ıslah metodunu uyguladı. Tevbe sûresi nazil olunca Hz. Peygamber, Hz. Ali'yi (ö. 40/661) göndererek, müşriklere Kâbe'nin çıplak olarak tavaf edilmesinin yasaklandığını bildirmiştir.⁶⁷ Yine gusül meselesi İslâm öncesine aittir. İslâm öncesi Araplar cünüp olduklarında yıkanıp temizlenmedikçe başka bir işlem yapmazlardı.⁶⁸ Bazı zor meselelerin çözümü için başvurulacak hakem olayları da böyledir. Merkezî otoriteden yoksun Mekke sakinlerinin problemlerini çözmeye geleneksel unsurlar önemli rol oynardı. Aralarında çıkan anlaşmazlıkları gidermede kabile reisleri ve özellikle hakemlere başvurma Arapların en önemli gelenekleri arasındaydı.⁶⁹ Hz. Peygamber otuz beş yaşlarında iken Kâbe'nin yeniden yapımında ortaya çıkan tartışmayı önlemede üstlendiği hakemlik, hem geleneğin bir devamı hem de geleneğin dışına çıkma, yani bir yeniliktir. Hakemliğin devamı yönünden gelenek devam etmiş olmasına rağmen, Hz. Muhammed'in zamanın meşhur hakemlerinden olmayışı yönünden bu uygulama geleneğin dışına çıkmıştı. Kur'an-ı Kerîm'de hakem geleneği devam ettirilmiş, ancak asıl hüküm sahibinin Allah olduğu,⁷⁰ inananların meselelerinde, Hz. Peygamber'i hakem tayin etmeleri gerektiği⁷¹ ve bunun yanında evlilik anlaşmazlıklarında tarafların yakınlarından birer hakem belirlenmesi istenmiş,⁷² adaletin tesisi üzerinde ısrarla durulmuştur.⁷³ Buradaki yenilik, hakemlerin hüküm verme süreçlerinde geleneklerin değil, Allah ve Resulü'nün, esas alınmasının istenmesidir. Müslümanlar arasında zuhur eden ilk fırkanın hakem uygulamasından kaynaklandığını da hatırlatalım.

Bu çabalar sonunda putperest Arap halkı içinden, Mü'min olarak adlandırılan bir topluluk meydana gelmiştir. Bu yeni topluluk, tebliğle uyararak cahilî inançlardan sıyrılmak suretiyle kendinde olanı değiştirmiş ve böylece "vasat; mu'tedil,"⁷⁴ iyiliği emredip kötülükten sakındırma ve benzer özellikleriyle "en hayırlı ümmet"⁷⁵ vasfına haiz olmuştur.

Demek ki İslâm eski putperestlik geleneklerini ve izlerini zihinlerden silmeye çalışmasına rağmen, uygun gördüğü noktalarda bu inançlardan bazılarını kendi düşünce ve hedeflerine ters düşmeyecek bir şekilde ıslah edip kabul etmiştir. Başka bir deyişle; Kur'an-ı Kerîm yeni yapıyı kurmak için zaman zaman bu eski dinî uygulama ve anlayışları, eskilere ait değerleri kullanmıştır.⁷⁶ Diğer milletlerin usûl ve esaslarına başvurma, onları kabul etme Hz.

⁶² ez-Zâriyât, 51/56.

⁶³ el-En'âm, 6/130.

⁶⁴ el-Cin, 72/14.

⁶⁵ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâbü'l-Asnam)*, çev. Beyza Düşüngen (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 40.

⁶⁶ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah (Konya: 1401/1981), 75.

⁶⁷ İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, 80.

⁶⁸ Ali Şeriatî, *İslâm Nedir*, çev. Ali Seyyidoğlu (İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987), 117.

⁶⁹ Ahmet Akgündüz, "Hakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/ 171.

⁷⁰ el-En'âm 6/114.

⁷¹ en-Nisa 4/65.

⁷² en-Nisa 4/35.

⁷³ el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/58; el-Mâide 5/8; Sâd 38/22,26.

⁷⁴ el-Bakara 2/143.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/110.

⁷⁶ Muhammed Arkun, *el-Fikrül-İslâmî*, 145.

Peygamber zamanından sonra da devam etmiştir. Söz gelimi Hz. Ömer (ö. 23/644), gerçekleştirilen fetihler sonunda sınırları oldukça genişleyen toprakların dökümünü yapmak, vergi düzenlemesini ve dağılımını tespit edebilmek için Suriye ve İranlıların takip ettikleri usulü almakta hiçbir sakınca görmemiştir.⁷⁷ Özetle dile getirecek olursak, Kurân'ın ilke olarak geleneğe değil ama meşru değerini yitirmiş ve belli bir bölge şartlarında teşekkül etmiş, formdan ibaret kalmış, tevhid anlayışının üzerini örtmüş ya da onunla uyşamayacak karaktere bürünmüş geleneksel yapıya karşı olduğu söylenebilir. İşte bu noktada İslâm dininin değişimci kimliği öne çıkmaktadır.

Öyleyse İslâm dini bir yönüyle değişimci diğer bir yönüyle de muhafazakâr bir kimliğe sahiptir. İslâm'ın temel dinamiklerinin değişmezliğinden söz etmiştik. Müslüman'ın bu bağlamda kararlı olması yani değişmeye direnmesi ondan beklenen bir durumdur. Hatta uğruna tereddütsüz canını vermekten çekinmeyeceği kaçınılmaz bir görevidir. Bir başka deyişle, ondan bir taraftan dininin değişmezlerine bağlı kalması, diğer taraftan dinî anlayışını canlı tutması ve bilincini yenilemesi istenir. Bunun böyle olması İslâm'ın ilâhî ve son din olmasıyla yakından ilgilidir. Zira onun temel sabitelerinde bir değişme ve yozlaşma olduğunda bu din artık İslâm dini olmaktan çıkacak ve onu onaracak artık ilâhî bir müdahale (yeni bir peygamber gönderme) olmayacaktır. İslâm işte bu muhafazakâr yönüyle varlığını ve geniş kitleleri etkilemeyi sürdürmektedir. Dolayısıyla İslâm'ın temel dinamiklerinin değişime uğramadan varlığını devam ettireceği görüşü sübjektif bir görüş ve bir yanılsama değildir.⁷⁸ Dinin kaideleri, Şarî'nin tayin ve tespit ettiği şekliyle kalmak, orijinal haliyle muhafaza edilmek zorundadır. Bir başka ifade ile Peygamber örneği temel kaideler üzerinde kendini yenileyerek devam eden ebedi bir modeldir.⁷⁹ İslâm dininin doğuşu ve tarihi göz önünde bulundurulduğunda hem onun değişime zorlayıcı gücüne hem de varlığını sürdürübilme kudretine sahip olduğu ortaya çıkar. Daha önce de değinildiği gibi katı gelenekçi Arap toplumunda ve daha sonraları diğer milletler üzerinde icra ettiği değişimler ortadadır.

Bazı sosyologların dinlerin, özellikle de İslâm dininin var olan değerleri muhafaza ettiği, geleneği sürdürdüğü iddialarına rağmen⁸⁰ İslâm dininin değişim gücüne işaret etmek üzere katı tutumlu Arap toplumunda icra ettiği bazı köklü değişimlere değinmiş bulunuyoruz. Diğer yandan dinler emir ve yasaklarıyla toplumdaki önemli değişme ve gelişmelere sebep olmuştur. Pek çok kültürel ünite dindarca yaşayabilme çabasından doğmuştur. Bilimin gelişmesinde dinin muharrik güç olduğu ortadadır. Mezkûr özellikleriyle dinlerin mimariyi, plastik sanatları, musiki, şiir gibi sanat dallarını geliştirdiği hususunda kimsenin şüphesi yoktur. Hatta bilimin gelişmesinde nice dinî veri hipotez görevi yapmıştır.

4. Toplumların İslâm Anlayışlarını Değiştirmesi

Dinlerin değişmez sabitelerinin (inanç esasları), tevatüren sabit olmuş ibadetlerin, zaman ve coğrafyayla ilgisi olmayan uygulamalarının değişimin dışında tutulmasının zorunluluğu açıktır. Zira dokunulmaz alanlarını kaybeden bir din, din olmaktan da çıkmış demektir.⁸¹ Özellikle akaid esaslarına yönelik bazı beşer müdahaleleri sonucunda İslâm dininin

⁷⁷ İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 1/ 637; Philip Khuri Hitti, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 1/264. Geleneğin önemiyle ilgili olarak bk. Karaçoban, *Gezbe ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*, 137 vd.

⁷⁸ Marshall G.S Hodgson, *İslâm'ın Serüveni*, çev. Komisyon (İstanbul: Yeni Şafak, 1995), 1/9.

⁷⁹ Sezai Karakoç, *Fizikötesi Açısından Ufuklar ve Daha Ötesi* (İstanbul: Diriliş, Yayınları, 1995), 3/109.

⁸⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, 480.

⁸¹ Maurice Duverger, *Sosyal Bilimlere Giriş*, çev. Ünsal Oskay (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1990), 66.

dışındaki ilâhî menşeli dinler tevhidî özelliklerini kaybedip bozulmuşlardır.⁸² İslâm bünyesinde ise ana anlayışa uymayan, aşırı fikirler ileri sürerek (gulûv) Kur'an ve Sünnet'in ortaya koyduğu İslâm anlayışının dışına çıkanlar sapkın mezhepler (Gâliye) olarak adlandırılmış ve ana bünyeden dışlanmışlardır. Aşırı fikirlere sahip olanlardan bir kısmı teşbih, bedâ, ric'at, tenâsüh konularında dile getirdikleri görüşleriyle imamlarını yaratılmışlar kategorisinden çıkararak onlarda ilahî özellikler olduğunu iddia etmek suretiyle imamlarını ilâha benzetmişlerdir.⁸³ Şehristânî'ye göre bu tür fikirler daha çok Yahudi ve Hıristiyan mezheplerinden Şia'ya geçmiş, Şia'dan da teşbih konusunda görüleceği gibi bu görüşler Ehl-i sünnet'ten bazılarını sirayet etmiştir.⁸⁴

Açıklanan hususlar sahih dinî anlayıştan bir sapma olup inanan insanların işledikleri amellerin ve yaptıkları tercihlerin bir sonucudur. Tüm bunlar insan eliyle meydana gelmiştir. Yani prensip olarak değişimin nedenleri insanla alakalıdır. Bu hususta sorumluluk tamamen insana aittir. Aslında burada konuya Kur'an-ı Kerim'in ifadelerini hatırlatmak yerinde olacaktır: "Hiçbir kavim içinde olanı değiştirmedikçe Allah onların durumunu değiştirmez."⁸⁵ Âyetten açık bir şekilde anlaşılacağı üzere toplumların değişmesi ve farklılaşması, sık olarak dile getirildiği üzere Allah'ın meşiyetine (iradesi) değil, toplumun özünün ruhsal ve ahlâkî değişimine bağlıdır. Allah'ın dilemesi böyle tecelli etmektedir.⁸⁶ Bu ise Allah'ın sünneti yani O'nun yasasıdır ki bu yasa değişmez. Âyetin muhatabının Müslüman toplulukların da içinde bulunduğu bütün kavimler olduğunu söyleyebiliriz. Yine buradaki değişim kelimesinin iyi ya da kötüye gidişi beraber ifade ettiğini hatırlatalım.

W.M.Watt'a (ö. 2006) göre yaşayan bütün dinler gelişmiş ve dolayısıyla değişmişlerdir.⁸⁷ Watt'ın cümlesinde yer alan "gelişmiş" ifadesinin bütün dinler için geçerli olduğu şüphelidir. Daha doğrusu gelişme kavramına yüklenen anlama bağlıdır. Örneğin, hayatında putlara tapmayı yasaklayan Budda'dan (ö. m.ö. 483?) sonra çok geçmeden bu temel esas değişmiş, Budda'nın heykelleri yapılarak, tazimde bulunmaya başlanmıştır.⁸⁸ Bunun bir değişim olduğunda şüphe yoktur. Gelişme olduğunu söylemek ise mümkün değildir. Çünkü öz bünyeden uzaklaşarak gerçekleşen gelişme aslında dejenerasyondan başka bir şey değildir. Değişimlerin, özellikle ilâhî din olan Yahudilik ve Hıristiyanlığı bir yönüyle oldukça zenginleştirmesine rağmen, bu dinlerin ilâhîlik yönlerini zayıflatıp haddinden fazla başkalaştırdığını biliyoruz. Tüm bu yapılanlarla Allah'ın yeryüzü ile alakası kesilmek suretiyle vicdanlara mahsus kılınmak istenmiştir. Bu gidişatın sonunda Batı'da dinî yaşantı denilince ekseriyetle akla gelen şey, bazı durumlarda diğer insanlar lehine biraz feragat ve toplum lehine bazı tasarruflarda bulunmaktır. Bu da dinî davranışların hedefinin Tanrı'dan insanlara kaydığı anlamına gelmektedir.⁸⁹ Tüm bu kaymalar sonunda sanayi öncesi toplumlarda din, hayatın zirvesinde yer alırken modern toplumlarda olabildiğince kişiselleşmiş birçok fonksiyonundan tecrit edilmiş ve vicdanlara hapsedilmiştir.⁹⁰ Belki de bundan hareketle monoteist dinlerde evrim değil, dejenerasyon olabileceği ve seremonilerin de bozulmuş ibadetler olduğu dile getirilmektedir.⁹¹

⁸² Metin Yurdağür, *Esmâ-i Hüsnâ* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 12.

⁸³ Şehristânî, *Kitâbü'l-mîl ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 159.

⁸⁴ Şehristânî, *Kitâbü'l-mîl ve'n-nihal*, 159.

⁸⁵ er-Ra'd, 13/11.

⁸⁶ Şeriati, *İslâm Nedir*, 62.

⁸⁷ William Montgomery, Watt, *İslâm Nedir*, çev. Elif Rıza (İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993), 266.

⁸⁸ Günay Tümer, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/356.

⁸⁹ Günter Seufert, "Türkiyede ve Almanya da Dinin Halk Üzerindeki Etkileri", *Bilgi ve Hikmet* 10 (Bahar 1995), 66.

⁹⁰ Günay, *Din Sosyolojisi*, 360.

⁹¹ Demirci, *Dinlerin Dejenerasyonu*, 15.

Değişimin sâikleri çok çeşitli ve etkileri farklıdır. Ancak bizzat inanan kişiler eliyle gerçekleştirilen bazı değişiklikler dinlerin bünyesinde onulmaz yaralar açabilmektedir. Bu ise bir bakıma dinlerin genleriyle oynamaktır. Yahudilerin inanç esasları Hz. Musa'dan yüzlerce yıl sonra Rabbi Moşeh ben Meymon (ö. 1204) tarafından on üç madde halinde sıralanmış, Tevrat ve yorumlarının içine tevhide uyuşmayan birçok unsur girmiştir. Hıristiyanların ise üç unsur (ekanim-i selase) anlayışına sahip olduklarını biliyoruz. Hıristiyanlığa bu tür inanışlar doğmuş olduğu topraklardan girmiştir. Zira "Hıristiyanlık Esseniler mezhebi mensupları arasında doğmuştu. Dolayısıyla bugün Hıristiyanlık inançlarından, birçoğunun onlardan alındığını söyleyebiliriz. Örneğin vaftiz, ekmek-şarap ayini. Yine Esseniler'de on iki yönetici vardı. On iki havari olgusu buna çok benzer."⁹²

Biraz önce de işaret edildiği üzere bozulmaların birçoğunun inananlar vasıtasıyla ve gerçekte iyi niyetlerle başlatılan fiillerin sonunda meydana geldiği görülür. "İnsanın elinde ne illet var ki dokunduğunu değiştiriyor; kendiliğinden iyi ve güzel olan şeyleri bozuyor. İyi olmak arzusu bazen öyle azgın bir tutku oluyor ki iyi olalım derken kötü oluyoruz. Bazıları der ki iyinin aşırısı olmaz, çünkü aşırı oldu mu zaten iyi değil demektir."⁹³ Allah emretmediği halde Hıristiyan din adamlarının ruhbanlığı icat ettiklerini; bununla toplumdaki uzaklaştıklarını, Allah'ın helal kıldığı bazı hususları kendilerine yasakladıklarını, zorluklarla dolu bir hayat tarzı benimsediklerini ne var ki icat ettikleri şeylere uymadıklarını ve bundan dolayı da Kur'an-ı Kerim'de eleştirildiklerini⁹⁴ hatırlamakta fayda var. Müslümanlar arasında da benzer durumlara rastlamak mümkündür. Nitekim Hz. Peygamber kendilerini devamlı olarak ibadete verenleri uyarmış ve bu durumdan men etmiştir.⁹⁵

Hız. Muhammed döneminde çok ilahlı cahilî toplumu tevhide, hidâyete çağırma şeklinde başlayan, yani toplumu değiştirmeyi hedefleyen hareketin, Hız. Muhammed'den sonra başlayan süreçte hem ilerleme hem de bozulma yönünde devam ettiğini görürüz. İlerleme hanesine yazılmak üzere, tevhid akidesinin yeryüzünün tüm kıtalarına ulaşması, Müslümanların sayıları, coğrafyaları, etki alanları, dünya siyasetinde söz sahibi olmaları gibi daha birçok bakımından bir ilerlemenin olduğu açıktır. Keyfiyet yönünden ise, Müslümanların sahip oldukları teslimiyetlerinin niteliği açısından başta olmak üzere; yönetim, siyaset, uluslararası ilişkiler, dinî yaşantılar gibi birçok yönden bozulmaya giden bir değişim söz konusudur. Daha ilk dört halife döneminde oldukça geniş sınırlara ulaşan İslâm dini, bir taraftan yeni katılan halkların kimliklerini büyük bir oranda değiştirirken, diğer yandan kendi iç bünyesinde de bazı değişiklikler olmuştur. İslâm, halkları belli kriterler etrafında bir araya getirme üzerinde önemle durur. Bu İslâm düşüncesi açısından hayati öneme sahiptir. Bu ortak değerlere rağmen yine de halkların birbirlerinden ayrı yanlarının bulunduğu ve bunun da büyük bir ekseriyetle eski kültür ve inançların yapısıyla ilgili olduğu açıktır. İşte bazen bu eski kültürlerin bazen diğer faktörlerin etkisiyle Müslüman halklar arasında farklı dinî anlayış ve yaşayışlar zuhur etmiştir. İslâm tarihine baktığımızda kesin sayılarını tespit etmekte zorlanacağımız islahat hareketlerinin ya da fikirlerinin olduğunu görürüz.⁹⁶ Durup dururken islahat hareketi olmayacağına göre, bunlar da realitede bozulmanın kanıtlarıdır.

⁹² Demirci, *Dinlerin Dejenereasyonu*, 88.

⁹³ Michel Eyquem Montaigne, *Denemeler*, çev. Sabahattin Eyuboğlu (İstanbul: Cem Yayınları, 1997), 172.

⁹⁴ el-Hadîd 57/27

⁹⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992), "İman", 1; "Savm" 55; "Nikah"1. Konuyla ilgili farklı örnekler için bak. Saffet Sancaklı, "Hz. Peygamber'in İbadetlerde Öngördüğü İ'tidal ve Kolaylık Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 4.

⁹⁶ Nurettin Topçu, *Kültür ve Medeniyet*, haz. Ezel Erverdi-İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), 59.

Müslümanlar arasında dejenerasyona; dinî bünyenin aslından uzaklaşmasına yol açan girişim ve faaliyetlerin çoğunlukla bizzat Müslümanlar eliyle, saf niyetlerle ve oldukça erken denilebilecek dönemlerde başlamış olduğunu görürüz.⁹⁷ Bir rivâyete göre Hz. Ömer bazı Yahudi geleneklerinin kabul edilmesi gerektiğini savunmuş ama böyle davranmaktan Hz. Peygamber tarafından men edilmiştir.⁹⁸ Müşriklerin bir takım uygulamalarından etkilenen ashaptan bazıları onların bir ağaca özel önem verip silahlarını ağacın altında kuşandıklarını ve aynı ağacın altında ibadet ettiklerini görüp Hz. Peygamberden kendileri için de benzer bir ağaç edinmesini istediklerinde Hz. Peygamber, bunu sapkınlık olarak nitelemiş ve şiddetle reddetmiştir. Kays b. Sa'd Hîre'ye vardığında askerlerin başkomutanlarına secde ettiklerine şahit olmuş ve Hz. Peygamber'in secdeye daha layık olduğunu düşünerek durumu kendisine açması üzerine Hz. Peygamber böyle bir durumun olamayacağını açık bir şekilde ifade etmiştir.⁹⁹ Tüm bu katı karşı duruşlara rağmen farklı din ve kültürle ait gelenekler erken dönemde Müslümanların gündemine girmiş ve oldukça tesirli olmuştur. Zira Yahudi ve Hıristiyan dinlerine ait unsurlar, bilhassa vaazlarını mümkün olduğunca etkili kılmak isteyen halk vaizlerinin (kussas) faaliyetleri sonucu çok erken bir tarihte Müslümanlar arasına girmeyi başarmışlardır. Bir kısmı kaynak eserler arasında sayılanlar olmak üzere dinî eserlerde bu tür mâlûmatı bolca bulmak mümkündür. Nazzam'a (ö. 232/758) göre kendilerini halka müfessir olarak takdim edip her suale cevap yetiştirmeye çalışan bu müfessirlerden çoğuna itibar edilmemelidir. Çünkü onların ekseriyeti, sahih bir rivâyete, sağlam bir delile dayanmadan konuşurlar.¹⁰⁰ Konunun önemine dikkat çeken Yaşar Kandemir; Türkiye'de vaizlik görevi üstlenen ve halkın akın akın vaazlarını dinlemek için peşlerinden koştuğu insanların sözlerinin neredeyse tamamının mübalağa olduğunu, hiçbir zaman normal konuşmadıklarını özellikle cahil Müslümanları mübalağa ile anlatılan hususlara meylettirdiklerini söyleyerek İslâm'ın yanlış anlaşılmasına neden olduklarını vurgular.¹⁰¹

Hız. Muhammed sonrası döneme baktığımızda Hulefâ-yi Râşidîn zamanında farklı değişimler görmek mümkündür. Hız. Ebû Bekir (ö. 13/634) döneminde görülen zekat vermeyenlerin hem zekat ibadetine karşı gelmeleri hem bunlara karşı devlet tarafından sergilenecek tavır hakkındaki tartışmaların durumu ya da irtidat olayları, dinî alandaki kaymalar açısından oldukça önemlidir. Hız. Peygamber devrinde devlet hazinesinden kalpleri İslâm'a ısındırılacak kişilere (müellefe-i kulûb) verilen tahsisatı Hız. Ömer artık buna ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle uygulamadan kaldırmıştır. İctihâdî tercih diyebileceğimiz bu durumun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Yine Hız. Ömer'in kıtlık zamanlarında hırsıza ceza vermediğini, bir oturumda söylenen üç boşama sözcüğünü (talak) üç boşama saydığını biliyoruz. Önde gelen âlimlerden olan Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 122?/132?), Kurân'ın helal kıldığı ehl-i kitap mensubu kadınlarla evlenmeyi caiz görmemiştir. Zira bu tür evliliklere izin verildiği dönemlerde Müslüman kadınların sayısı azdı. Şimdi sayıları çoğaldı

⁹⁷ Özellikle ilk dönemlerde Kur'an'ın daha iyi anlaşılabilmesi için verilen çabaların sonucu olarak tefsir yoluyla giren ve ekseriyeti doğru olmayan haberler (isrâiliyyât) için bak: Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât* (Ankara: DİB Yayınları, ts.)

⁹⁸ Fazlur Rahman, *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995), 62.

⁹⁹ İhsan Arslan, "Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hız. Peygamber'in Tavrı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3, (2012), 142.

¹⁰⁰ Nazzam'a göre, Dahhak (ö. 105/723), İkrime (ö. 107?/725?), Süddî (ö. 128/744), Kelbî (ö. 146/763), Mugatil b. Süleyman (ö. 151/767) ve Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816) gibi meşhur müfessirler bu kategoridedir. Cahiz, Ebû Osman Amr b. Bahr, *Kitâbü'l-Hayevân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun (Beirut, tarihsiz), 1/ 343 vd; Düccane Cündioğlu, *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi* (İstanbul: tarihsiz), 138.

¹⁰¹ Yaşar Kandemir, *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu* (İstanbul: Ensar vakfı Marmara bölge başkanlığı yayınları, tarihsiz), 210.

dolayısıyla ehl-i kitap mensubu kadınlarla evlenmeye ihtiyaç kalmadı demıştır.¹⁰² Hz. Ebû Bekir döneminden verdiğimiz iki örnek dinin ana kaidelerini inkârla ilgili olup oldukça önemlidir. Bunların dışında kalanlar ise daha çok sosyal şartlara göre alınan tavırların etkilediği ictihâdî görüşlerdir. İlk örneklerinden bazılarında dikkat çektiğimiz ve yönü bozulma doğrultusunda olan değişimler sonraki dönemlerde artarak devam etmiş ve zaman zaman dinin temel sabiteleri de bu durumdan nasibini almış, daha erken dönemlerde dalâlet ve tekfir tartışmaları başlamıştır. Nitekim değişimlerde yönetim konusundaki tartışma ve uygulamalar geniş bir yer tutmuş, sonunda Şîî inanç sisteminde imametle ilgili konularda görüleceği üzere yönetimle ilgili hususlar bazı Müslümanlar için iman şartları arasına dahil olmuştur. Yine iman tanımı ve amellerle münasebeti konusundaki fikir ayrılıkları sonunda Müslümanlar bir birlerini tekfir etmeye başlamışlardır. Abbasiler döneminde ise yönü bozulma olan değişim, hem derinleşmiş hem de genişlemiştir. Bu dönemde bazı âlimlerin bozulmaya direndikleri görülmektedir.¹⁰³ Konumuz açısından Ebû Hanîfe'nin (ö.150/767) mücadelesi dikkate değerdir. Ödünsüz adalet anlayışı, zulme rıza göstermeyen duruşu ve her ne pahasına olursa olsun inandığı doğruları savunması gibi kararlı duruşuyla kendisine sunulan başkadılık makamını reddetmiştir. Aslında Ebû Hanîfe'nin başkadılık görevini kabul etmemesinin temelinde sistemin değişmesi vardır. Ebû Hanîfe bozuk ve zalim olarak gördüğü sisteme dâhil olmak suretiyle onun bir parçası olmak istememiştir. Bu nedenle kendisine sıradan bir görev bile tevdi edilse kabul etmeyeceğini beyan etmiştir.¹⁰⁴

Dinlere gerçek ve kalıcı zararı, o dinin mensuplarının verdiğini ifade etmiştik. Bu zararlardan biri, yeni dini bütün berraklığıyla öğrenemeden dolayısıyla da kültürel kalıntıları din ya da dinî unsurlar olarak algılamaktan kaynaklanmaktadır. Din olarak İslâm'ı kabul eden bazı insanların zihinleri bu yeni dine girdikten sonra kargaşa içine düştü. Çünkü İslâm inanç ve esasları ile İslâm öncesi kuruntu ve hurafeleri, İslâm'ın özgürlükçülüğü ve hoşgörüsü ile taban tabana zıt olan despotizm ve bağnazlık bir araya gelmişti. Kafalarında İslâm'ın buyruk ve öğretimiyle İslâm öncesinde hüküm süren bir takım gelenek ve sapkınlıklardan âdeta bir alaşım olmuştu.¹⁰⁵ Örneğin İslâmiyet'i kabul edinceye kadar hiçbir dini tamamen kabul etmemiş olan Türkler¹⁰⁶ Anadolu'ya geldiklerinde, kendi öz kültürleri, diğer milletlerden aldıkları kültürler ve İslâm medeniyeti kültürünün senteziyle gelmişler, ayrıca burada bir de Hıristiyan ve yerli unsurlarla karşılaşmışlardır. Hıristiyan tesirlerin en önemlilerinden biri azizler kültürüdür. Azizler kültürü, şaman inancına ait bazı unsurlarla bütünleşerek evliya anlayışında tesirler icra ederek günümüz türbelerinin geldiği statüde çok önemli roller üstlenmiştir.¹⁰⁷ Bu etkileşimin sonunda Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından ortaklaşa ziyaret edilen mekânlar meydana geldi.¹⁰⁸ Bu karma dinî anlayış halk arasında o kadar güçlü bir şekilde yer buldu ki sonunda gerçek din Türk köylüsünün yaşadığı dindir. Arap ve Fars etkisinde kalan ulemanın anlattığı din değildir, diyenler oldu.¹⁰⁹

¹⁰² Mehmed Said Hatiboğlu, "İslâm ve Değişim", *İslâmiyât* 8/1 (Ocak-Mart 2005), 10.

¹⁰³ Muhammed Kutup, *Biz Müslüman mıyız*, çev. Mustafa Mutlu (İstanbul: Hilâl Yayınları, tarihsiz), 91-92.

¹⁰⁴ Adem Çaylak- Rabia Nur Kartal, "İslâm Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)- İktidar (Umera) İlişkisi: Ebû Hanife Örneği," *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 / 38 (Aralık 2019), 150-151.
<https://doi.org/10.35343/kosbed.641869>

¹⁰⁵ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 1991), 197-198.

¹⁰⁶ Metmet Aydın, Türklerin Dinî Tarihleri Üzerine Bir Değerlendirme, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Konya 1997), 3.

¹⁰⁷ Ahmet Yaşar Ocak, "Anadolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/115.

¹⁰⁸ Ocak, "Anadolu", 3/115.

¹⁰⁹ Erkilet Başar, *Ortadoğu'da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*, 84.

Bu durumun birden fazla nedeninden bahsedilebilir. Halkın çoğunlukla dinî inançlarının kaynağının anlatılara dayanması ve kitabî bir dayanaktan yoksun olması bu zihin karmaşasının en önemlilerinden biridir. Sûfî gelenekte bunları daha açık görmek mümkündür.¹¹⁰ Sözlü anlatım yoluyla insanlara hitap edenler ekseriyetle, anlattıkları hususların mantikî değerlendirmelerini yapmadan güçlü anlatımlar, bol mübalağa ve tekrar yoluyla etkili olmayı tercih etmişlerdir.¹¹¹

Bazen de halklar, milliyetçi duygularla ya da daha başka sâiklerden hareketle dinlerine müdahale edip onu millîleştirmek istemişlerdir. Örneğin “Kendi milletine özgü bir din arayışı, İngilizlerin millî kimliklerinin de önemli bir kurucu momentini oluşturmuştur. Görünürde bir İngiliz kralının (8. Henrich, ö. 1547) karısından boşanma isteğine, Katoliklik ilkelerine aykırı olması dolayısıyla Papa’nın itiraz etmesi gibi basit bir olay üzerine başlayan ihtilaf, İngilizlerin kendilerine ayrı bir yol çizmeleriyle sonuçlanmıştır.”¹¹² I. Elisabeth zamanında (ö. 1603) ise Anglikanizm doktrinel bir sistem olarak ortaya çıkmıştır. Anglikanlar arasında eski ibadet, dua anlayışları ve piskoposluk telakkisi varlığını sürdürmüş olsa da İngilizler dinî konularda dışarıya, kendilerinden aşağı gördükleri milletlere tabi olmaktan kurtulmuş oluyorlardı. 1935 yılında Alman toplumunun büyük çoğunluğu, toplumun dininin (Hıristiyanlığın), Sami kökenli dinsel ilkelerden ve Beni İsrail nebilerinden arındırıp kendi ırkları olan, Ari ırkına özgü ilkelere dayalı kılınmasının gerektiğine karar vermiştir.¹¹³

İslâm dini ve yaşadığımız coğrafya açısından arzu ettikleri başarıya ulaşamamış olsalar da benzer teşebbüsleri yakın tarihimizde görmek mümkündür. Ziya Gökalp’in şu manzumesi arzulanan hususu açık bir şekilde ifade etmektedir.

Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,

Köylü anlar manasını namazdaki duanın,

Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur’an okunur,

Küçük, büyük herkes bilir buyruğunu Huda’nın

Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın.

Özellikle ibadetlerin anadilde yapılması konusunda yoğunlaşan ancak burada kalmayarak, Kur’an-ı Kerim’e ilaveler yapma ya da bazı bölümleri çıkarma ve yeni âmentü belirleme çalışmalarını kaynaklarda bulmak mümkündür. Bu düşüncelere sahip olanlara göre dinin halk tarafından daha iyi anlaşılması bakımından değişiklikler yapmak gerekmektedir. Bazı müellifler namazda ellerin durumu, abdest ya da teyemmüm alma, ayakları çeşitli şekillerde meshetme, günlük kılınması gereken namaz sayısı, ayakkabıyla camiye girmek ve namaz kılmak gibi bazı uygulamaların bâtıl mezhepler bir yana Ehl-i sünnet mensupları arasında hala yapılmakta olduğundan ve benzer uygulamaların bin üç yüz yıldır devam ettiğinden hareketle bunların aslında hem Hıristiyanlık hem de İslâm âleminde sık rastlandığını ifade ederek normal karşılamaktadır.¹¹⁴ Nitekim bu alanlarda bazı teşebbüsler sonucu, önce “tekbir” den başlamak üzere Kur’an-ı Kerim’in namaz esnasında¹¹⁵ ve namaz

¹¹⁰ Ünver, Din Sosyolojisi, 552.

¹¹¹ Hatice Kelpetin Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001), 49.

¹¹² Yasin Aktay, “Farklılık Politikaları ve Türkiye Müslümanlığı”, *İslâmiyat* 5/4 (Ekim-Aralık 2002), 48.

¹¹³ Muhammed Reşit Rıza, *Muhammedi Vahiy*, çev. Salih Özer (Ankara: Fecr Yayınevi, 1991), 198.

¹¹⁴ Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, (İstanbul: Eser Matbaası, 1997), 5/ 1907.

¹¹⁵ Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 5/ 1931-1932.

dışında Türkçe okunması çalışmalarına başlanmış,¹¹⁶ bu gelişmelerden sonra Dârülfünun ilahiyat Fakültesinde ve diğer bazı camilerde namaz esnasında Kur'an'ın Türkçe meali okunmuştur.¹¹⁷ Dinde yapılacak yenilikleri müzakere etmek üzere İstanbul İlahiyat Fakültesi hocalarının bir mazbata hazırladığı bunu görüşmek üzere toplandığı, mazbatanın Son Posta Gazetesinde neşredilmesi üzerine haberin önce kurul üyeleri tarafından teyid daha sonra ise tekzip edildiği belirtilmektedir. Bu mazbataya göre; mabedlerde oturacak sıralar, elbiselikler bulundurulmalı ayakkabı ile camilere giriş teşvik edilmeli ve ibadet dili Türkçe olmalıdır.¹¹⁸ Sonraki yıllarda O. Nuri Çerman tarafından kaleme alınan dinde reform taslağında daha ileri adımlar atılması tavsiye edilir. Tasarının Temsilciler Meclisi'ne gelmiş gibi gösterilmesi üzerine konu Mecliste Rifat Çini tarafından gündeme getirilmiş ve R. Çini böyle bir taslağın söz konusu olmadığını ifade ederek söz konusu tasarımı okumuştur. Tutanaklardan anladığımız göre dinde reform tasarısında ibadetlerde Türkçe kullanılmalı, Kur'an'ın bazı bölümleri atılarak nutuktan ilaveler yapılmalı, camilerden halılar kaldırılıp sıralar konulmalı ve secdelerde bu sıralar üzerine yapılmalı, hacca girmek yasaklanmalı ancak hac mevsimi dışında turistik amaçlı olarak Arabistan'a gitmek serbest olmalı¹¹⁹ denilmektedir.

Yapılan önerilerin bir kısmının ictihad alanına girmediği ortadadır. Bunlar aslında İslâm dinini toptan terk etme girişimleridir. Dolayısıyla ictihadda hata/sevap değerlendirmesi kapsamında ele alınacak hususlar değildir.

Başka bir değişim şekli ise, dinin temel sabiteleri aynı kalsa da onların algılanması ve yorumlanmasında meydana gelen değişimdir. İslâm dini açısından (kadere iman üzerindeki tartışmalar bir kenara bırakılacak olursa) inanç esasları yönünden Sünnî dünyada, genel bir mutabakat olduğu görülür. Sünnî oluşumun dışında ve İslâm âlemi içerisinde ikinci büyük anlayışı temsil eden Şia'da ise, imamet konusu da imanın şartlarına dâhil edilmiştir. Bunların dışında İslâm dinini anlayış, kavrayış ve yaşayışta meydana gelen değişimin, kavramların anlam değişmelerine uğramalarında ve önceki dinî inanış ve kültürel unsurların birçok alanda din yerine ikame edilmesinde veya dinî bir kisve giydirilmesinde aranmalıdır. Bu hemen her dinde mevcut bir durumdur. Zira dinin alacağı karakter çoğunlukla bulunduğu iklime bağlıdır. Evrensel dinlerin hedefi her zaman daha geniş kitlelere ulaşmaktır. Dolayısıyla bu dinler zaman ve mekân içerisinde seyahatte bulunur gittikleri coğrafyalarda her zaman ve her noktada beşer hayatının maddî ve manevî atmosferiyle karşılaşır. Bu seyahat esnasında her ne kadar dinler, daha eski dinlere, çağdaşlarına etki etmiş olsalar da kendileri de medeniyetlerin ve elbette dinlerin çeşitli tesirlerine maruz kalmışlardır. Bu yönüyle kendilerinden önceki dinlerden müteessir olmuşlar, alınan bu tesirlerin hepsi onlar üzerine kendi ilave damgalarını vurmuştur.¹²⁰ Dinin bir yerleşim yerindeki etkisinin onu açıklayacak ve uygulayacak olan fertlerin karakterlerine bağlı olması mecburidir. İşte bu mecburiyetin bir sonucu olarak Müslümanlar arasında henüz erken denecek dönemlerde Kur'an'ı anlama problemleri görülmeye başlandı. Bu noktada kaçınılmaz olarak yorumlar devreye girmek zorunda kaldı. Yorumlar devreye girince elbette inananlar arasında farklılıklar zuhur etti. Zira yorum,

¹¹⁶ Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, 5/ 1951.

¹¹⁷ Hidayet Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi- Cumhuriyet Dönemi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 76.

¹¹⁸ Ergin, Türkiye Maarif Tarihi, 5/ 1958-1961.

¹¹⁹ Türkiye Cumhuriyeti Temsilciler Meclisi, *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi* 69. Birleşim, (Ankara: 17.05.1961), 424-428; Aydar, "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi- Cumhuriyet Dönemi", 94.

¹²⁰ Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, çev. İbrahim Canan (İstanbul: Kayihan Yayınları, 1978), 359.

yorumu yapanın kim olduğuna, bu yorumu kime hitaben yaptığına, hangi şartlarda yaptığına göre değişir.¹²¹

İslâm düşünce tarihinde bunun örnekleri çoktur. Ancak burada Haricileri zikretmek yeterli olacaktır. Hariciler İslâm tarihinde zuhur eden ilk fırka olarak kabul edilir. Bunların en belirgin özellikleri, âyetleri yorumlamada katı bir anlayışa sahip olmaları ve bunun sonunda topluluktan ayrılmalarıdır. Bu sonuç büyük oranda onların yetiştiği ortamla alakalıdır. Zira bu insanlar genel olarak bedevî kültürüne sahip, kabile taassubunun gölgesinde yetişen ve sertlik yanlısı bir mizaca sahiptir. Nitekim en önemli ahlâkî davranışlarından biri takvâ olan, ibadetlere devam eden, dünyaya değer vermeyen, sürekli Kurân okuyan Hâricîler, çoğunluğun anlayışından ayrılarak amelleri terk eden kişinin imandan çıkacağı görüşünü benimsemiş kendileri gibi düşünmeyen herkesi tekfir ederek kanlarını helal saymışlardır.¹²²

Diğer dinler de benzer kaderi paylaşmışlardır. Avrupa Hıristiyan halkları ile diğer kıtalarda mukim Hıristiyan halkların dinden ve dinî yönelişlerden anladıkları da birbirinden oldukça farklıdır.¹²³ Belki de bu sonradan ilave edilen hususlar bir yönüyle dinleri diğer cemiyet ve toplumlara tebliğ etmenin getirdiği ve çoğu kez kaçınılması neredeyse mümkün olmayan bir bedel olsa gerektir. Ya da bir dini diğer milletlere tebliğ etme arzusunun meydana getirdiği hasısalardır.¹²⁴ Yani bunlar bir bakıma beklenilmeyen sonuçlar değildir. En güzeli bir dini aslî şekliyle diğer milletlere götürmek olmasına rağmen realitede çoğu zaman durum bundan farklı bir şekilde tezahür etmiştir. Zira evrensel dinler bütün insanlara ulaşmak isterler. Kaldı ki millî bir din haline getirilen Yahudilik de bu mirastan fazlasıyla nasibini almıştır.

Sonuç

Bu çalışmada değindiğimiz şekliyle değişimin tarihi bir bakıma insanlık tarihi kadar eskidir. Hatta İslâm itikadi açısından değişimin tarihinin insanın yeryüzü serüveninden daha öncelere gittiği söylenebilir. İnsanın olduğu yerde değişim hep olmuştur.

Peygamberlerin mücadeleleri aslında bir değişim mücadelesinden başka bir şey değildir. Onlar, insanlara tebliğ edilmek üzere kendilerine bildirilen hususları muhataplarına anlatarak en azından bir kısmının değişmesine (hidâyet) sebep olmuşlar ise de Hz. Musa'nın kavminde de görüldüğü gibi bazen daha kendileri hayatta iken tevhidî anlayışlarından inhirâf edip dalâlete düşenler olmuştur. Bu zaviyeden bakıldığında bir bakıma tarih tevhid ile şirk arasında gidip gelmelere sahne olan değişim mücadelesi tarihidir.

Değişim her ne kadar tabii bir olgu olsa da bu değişimin getirdiği her şeyi itirazsız kabul edeceğimiz anlamına gelmemelidir. Başka bir ifade ile müminler değişim hususunda aktif bir tavır takınarak bu sürece istikamet vermek açısından belirleyici olmalıdır.

Değişimin içinde daima değişmez parçalar, ana kaideler bulunmalıdır ki inanç sistemi özünde bozulmaya uğramadan hayatîyetini devam ettirsin. Zira bunlar sistemi ayakta tutan ana unsurlardır. Kur'an-ı Kerim'de de vurgulandığı gibi bu esaslardaki kaymaların sonucu yıkımdır. Yine Kur'an-ı Kerim'de uyarıcılarını dinlememeleri, Allah'a eş koşmaları, azgınlık yapmaları gibi nedenlerle bu yıkıma sebep olan kavimlerin bir kısmına dünya hayatında verilen cezaları da görmekteyiz.

¹²¹ Edward Said, *Haberlerin Ağında İslâm*, çev. Alev Alatlı (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984), 185.

¹²² Ethem Ruhi Fiğlalı, "Hâricîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 16/169-175.

¹²³ Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, 152.

¹²⁴ Toynbee, *Tarihçi Açısından Din*, 359.

Bize göre dinlerdeki değişim söz konusu olduğunda olumlu bakılacak husus ana unsurları daha iyi anlatabilecek yeni metotlar bulmak veya muamelat sahasında ortaya çıkan yeni hususların sistem içinde cevaplandırılabilmesi için ehil kişilerin (ulema) çağın verilerini de kullanmak suretiyle gösterecekleri içtihatlarıdır. Aksi takdirde bir şey sürekli değişiyor ve sabit bir parçası kalmıyorsa burada dinlerin sağlayacağını vadettiği huzur değil kaos ortamı olur. Bundan geriye de kâmil bir dinin kalması söz konusu değildir. Nitekim Kur'an'ın verdiği bilgilerden, Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki ana unsurların değişimden uzak kalamadıklarını, orijinal hallerine yapılan müdahaleler sonucunda bozulduklarını ve tahrif olmuş dinler arasına girdiklerini anlıyoruz.

Değişimler dinin kimliğini muhafaza ettiği sürece bunlardan kaçınılacak bir şey yoktur. Dinin kimliğini oluşturan öz unsurların kendilerinde bir değişim söz konusu değildir. Dinî hususlarda tevatür ve fiilî icmâ yoluyla sabit olan her şey İslâm'ın vazgeçilmez bir ilkesi olarak kabul edilmeli ve değişimden azade tutularak zamanın getirdiklerinin dışında kalması, herhangi bir beşerî müdahaleye maruz kalarak kirlenmemesi elzemdir. Şayet dinin özünde bir değişim söz konusu ise o din artık kendisi değildir. Ana ilkeler değişimden uzak tutulduktan sonra, aynı din içerisindeki bölgesel hatta kıtalar arası farklılıkları genel çerçeve içerisinde değerlendirip, ilâhî tebliğin farklı coğrafi veya farklı kültürel ortamlardaki tezahürü olarak kabul etmek gerekir. Buralardaki farklılıklar Müslümanların, iyi ya da kötü Müslüman olmalarıyla değil onların dinleri anlayış ve içselleştirme yönleriyle alakalı olduğu kabul edilmelidir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

Akgündüz, Ahmet. "Hakem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/ 171. Ankara: TDV Yayınları, 1997.

Aktay, Yasin. "Farklılık Politikaları ve Türkiye Müslümanlığı", *İslâmiyât* 5/4 (Ekim-Aralık 2002), 41-55.

Alper, Hülya. *İmanın Psikolojik Yapısı*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002, 31.

Arkun, Muhammed. *el-Fikrû'l-İslâmî*. çev. Haşim Salih, Londra: 1990.

Arslan, İhsan. "Sahabenin Olumsuz Davranışları Karşısında Hz. Peygamber'in Tavrı". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3, (2012), 119-149. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/52236>

Arslan, Mustafa. "Seküler Toplumlar da Kutsal Arayışları: Geç Modern Dönemde Büyü-Din İlişkisinin Sosyolojik Analizi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2010), 195-210.

Aslantürk Zeki – Amman Tayfun. *Sosyoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.

Atay, Hüseyin. *Kurân'a Göre İman Esasları*. Ankara: Ajans Türk Matbaası, tarihsiz.

Aydar, Hidayet. "Türklerde Anadilde İbadet Meselesi- Cumhuriyet Dönemi". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007), 71-107.

Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyat*. Ankara: DİB Yayınları, tarihsiz.

Aydın, Ali Arslan. *İslâm İnançları ve Felsefesi*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.

- Aydın, Mahmut. “Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *İslâm ve Öteki*, ed. Cafer Sadık Yaran. İstanbul: Kaknüs Yayınları. 2001.
- Aydın, Mehmet. “Değişim Sürecinde İslâm”. *İslâmî Araştırmalar* 6/4 (1992), 225-229.
- Aydın, Mehmet. “Türklerin Dinî Tarihleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (Konya 1997), 1-9.
- Başar, Alev Erkilet. *Ortadoğu’da Modernleşme ve İslâmî Hareketler*. İstanbul, 2. Baskı, 2000.
- Bilgiseven, Âmiran Kurtkan. *Genel Sosyoloji*. İstanbul: Divan Yayınları, 1982.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu’s-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- Cabiri, Muhammed Abid. “Çağdaş Dünyada Şeriatın Tatbiki Problemi”. çev. Abdullah Şahin. *İslâmiyât* 1/ 4 (Ekim –Aralık 1998), 36-43.
- Cahiz, Ebû Osman Amr b. Bahr. *Kitâbü’l-hayevân*, nşr. Abdüsselâm Muhammed Harun. Beyrut, tarihsiz.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*, çev. Erkan Ataçay, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Cündioğlu, Düccane. *Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Anlamın Tarihi*. İstanbul: tarihsiz.
- Çaylak, Adem – Karta, Rabia Nur. “İslâm Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)- İktidar (Umera) İlişkisi: Ebû Hanîfe Örneği”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 / 38 (Aralık 2019), 143-160.
<https://doi.org/10.35343/kosbed.641869>
- Demirci, Kürşat. *Dinlerin Dejenerasyonu*. İstanbul: İnsan Yayınları, tarihsiz.
- Dereli, Mustafa Derviş. *Din Fenomenine Sosyolojik Yaklaşımları-Peter L. Berger Örneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Doğan, İsmail. *Sosyoloji*. Ankara: Sistem Yayınları, 1995.
- Duverger, Maurice. *Siyaset Sosyolojisi*. çev. Şirin Tekeli. İstanbul.
- Duverger, Maurice. *Sosyal Bilimlere Giriş*. çev. Ünsal Oskay. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 4. Baskı, 1990.
- Düzgün, Şaban Ali. *Din Birey ve Toplum*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Er, İzzet. *Din Sosyolojisi Makaleler*. Ankara: Akçağ, 1998.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. 5 Cilt. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Fahreddin er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu’l-gayb*. 8 Cilt. Mısır: ts.
- Fayda, Mustafa. “Asr-ı Saadet Döneminde Gelenek ve Yenileşme”. *İslâm Gelenek ve Yenileşme*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 17-21.
- Fazlur Rahman. *Tarih Boyunca İslâmî Metodoloji Sorunu*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995.
- Fiğlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Gasset, Jose Ortega Y. *Kütlevlerin İsyanı*. çev. Nejat Muallimoğlu. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1996.

- Geddes, MacGregor. "Doubt And Belief". *The Encyclopedia of Religion*. 4/424-430. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman. *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 1998.
- Güncel Türkçe Sözlük*, Erişim 20 Temmuz 2019, <https://sozluk.gov.tr/>
- Hançerlioğlu, Orhan. "İnanç". *Felsefe Ansiklopedisi*. 3/82-83. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1977.
- Hasluck, Frederick William. *Bektaşilik Tetkikleri*. çev. Ragıp Hulusi. İstanbul: Devlet Matbaası, 1928.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "İslâm ve Değişim". *İslâmiyât* 8/1 (Ocak-Mart 2005), 7-10.
- Helvacı, Mehmet Akif. *Eğitim Örgütlerinde Değişim Yönetimi: İlke, Yöntem ve Süreçler*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım, 2005.
- Hitti, Philip Khuri. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 3 Cilt. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hizmetli, Sabri. "İslâm ve Değişim". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 / 1 (Ağustos 1997), 87-99.
https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000898
- Hodgson, Marshall G.S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Komisyon. 3 Cilt. İstanbul: Yeni Şafak, 1995.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- İbn İshâk. *Sîretü İbn İshâk*, nşr. Muhammed Hamidullah. Konya: 1401/1981.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. 21 Cilt. Beyrut, 1994.
- İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*. 5 Cilt. Beyrut: 1402/1982.
- İbnü'l-Kelbî. *Putlar Kitabı*. (Kitâbü'l-Asnam), çev. Beyza Düşüngen, İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- İkbal, Muhammed. *İslâmda Dinî Düşüncenin Yeniden Doğuşu*. çev. N. Ahmet Asrar. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, tarihsiz.
- Kağıtçıbaşı, *Çığdem. İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Cem Ofset, 3. Baskı, 1979.
- Kandemir, Yaşar. *Zihniyet Değişiklikleri ve Çağdaşlaşma Problemleri Sempozyumu*. İstanbul: Ensar Vakfı Marmara Bölge Başkanlığı Yayınları, tarihsiz.
- Karaçoban, Ethem. *Gebze ve Çevresinde Yaygın İnanışlar ve Kelâm Açısından Kaynakları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.
- Karaçoban, Ethem. "Vasat Ümmeti Arama Çabaları Kapsamında Modernizm". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 / 1 (Eylül 2020), 115-140.
<http://dergipark.gov.tr/kuifd>
- Karakoç, Sezai. *Fizikötesi Açısından Ufuklar ve Daha Ötesi*. 3 Cilt. İstanbul: Diriliş Yayınları, 1995.

- Karaman, Hayrettin. "Fıkıhta Gelenek ve Yenileşme". *İslâm Gelenek ve Yenileşme*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996, 29-40.
- Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakk*. haz. Orhan Şaik Gökyay, İstanbul: MEB, 1972.
- Kayıklık, Hasan. "Psikolojik Açıdan İnanç, İman ve Şüphe". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46 / 1 (Nisan 2005), 133-155. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000000368
- Kelpetin Arpaguş, Hatice. *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı ve Kaynakları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2001.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Akaid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Komasyon, *Türkçe Sözlük*. Ankara: Yeni Baskı, TDK, 1988.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Geçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.
- Köse, Ali. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/214-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutup, Muhammed. *Biz Müslüman mıyız* çev. Mustafa Mutlu. İstanbul: Hilâl Yayınları, tarihsiz.
- Montaigne, Michel Eyquem. *Denemeler*. çev. Sabahattin Eyuboğlu. İstanbul: Cem Yayınları, 29. Baskı, 1997.
- Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *Kitâbü'l-milel ve'n-nihal*, çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.
- Muslihiddîn, Muhammed. *İslâm ve Sosyoloji*. çev. Sami Şener. İstanbul: Akabe, 1987.
- Ocak, Ahmet Yaşar. "Anadolu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/115. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Rıza, Muhammed Reşit. *Muhammedi Vahiy*. çev. Salih Özer. Ankara: Fecr Yayınevi, 1991.
- Said, Cevdet. *Bireysel ve Toplumsal Değişmenin Yasaları*. çev. İlhan Kutluer. İstanbul: İnsan Yayınları, 2. Baskı, 1986.
- Said, Edward. *Haberlerin Ağında İslâm*. çev. Alev Alatl. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1984.
- Said Halim Paşa. *Buhranlarımız ve Son Eserleri*. haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: İz Yayıncılık, 1991.
- Sancaklı, Saffet. "Hz. Peygamber'in İbadetlerde Öngördüğü İtidal ve Kolaylık Anlayışı", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (Ocak 2000), 1-10.
- Scriven, Micheal. "Belief". *Encyclopedia Americana*. 3/501, New York, 1958.
- Seufert, Günter. "Türkiyede ve Almanya da Dinin Halk Üzerindeki Etkileri". *Bilgi ve Hikmet* 10 (Bahar 1995), 64-70.
- Sinanoğlu, Mustafa. "İman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/212-214. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.
- Şahin, M. Süreyya "Cin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 8/5-8. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Şeriatî, Ali. *İslâm Nedir*. çev. Ali Seyyidoğlu. İstanbul: Bir Yayıncılık, 1987.

Teftâzânî, Sa'düddin Mes'ud b. Ömer b. Abdillâh el-Herevî. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi Şerhu'l-Akâid*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1980.

Topçu, Nurettin. *Kültür ve Medeniyet*. haz. Ezel Erverdi-İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.

Toynbee, Arnold J. *Tarihçi Açısından Din*. çev. İbrahim Canan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1978.

Tümer, Günay. "Budizm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/352-360. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Türkiye Cumhuriyeti Temsilciler Meclisi. *Temsilciler Meclisi Tutanak Dergisi 69. Birleşim*. Ankara: 17.05.1961, 424-428.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TM_/d00/c005/tm__00005069.pdf

Vergin, Nur. "Toplumsal Değişme ve Dinsellikte Artış". *Toplum ve Bilim* 29/30 (Bahar-Yaz 1985), 9-28.

Watt, William Montgomery. *İslâm Nedir*. çev. Elif Rıza. İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1993.

Watt, William Montgomery. *Müslüman Aydın*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1989.

Yaran, Cafer Sadık. (ed.), *İslâm ve Öteki*. İstanbul: Kaknüs Yayınları. 2001.

Yazıcı, Mehmet. "Toplumsal Değişim ve Sosyal Değerler". *researchgate*. Erişim 16 Mayıs 2020.

https://www.researchgate.net/publication/272875047_Toplumsal_Degisim_Ve_Sosyal_Degerler

Yeşil, Abdullah. "Örgütlerde Değişimin Önemi ve Değişim Yönetimi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme". *Uluslararası Akademik Yönetim Bilimleri Dergisi* 4/5 (2018), 307-323. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/627676>

Yeşilyurt, Temel. "İman Objektivite ve Yanlışlanabilirlik", *Günümüz İnanç Problemleri*. (İlahiyat Fakülteleri Kelâm Anabilim Dalı Sempozyumu), (Erzurum: 2001),77-95.

Yıldırım, Ergün. *Değişen Din Anlayışının Sosyolojisi*. İstanbul: Bilge, 1999.

Yurdagür, Metin. *Esmâ-i Hüsnâ*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1996.